

Лариса ШЕВЦОВА

ФОРМУВАННЯ СИНТАКСИЧНИХ УМІНЬ ТА НАВИЧОК (НА ОСНОВІ ТВОРІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА)

Стаття присвячена важливим питанням навчання синтаксису на основі творів Т. Шевченка. Названо основні напрями вивчення синтаксису, типові синтаксичні вправи, розглянуто інтонаційне членування речення.

Ключові слова: *критерії синтаксичних вправ, екстралінгвістична інформація, стимуляція пізнавальної активності, створення навчальних ситуацій.*

Вивченню синтаксичних тем відводиться важлива роль у шкільному курсі української мови. Завдання вчителя – добитися досконалого володіння синтаксичними темами за допомогою використання різноманітного текстового матеріалу. Важливу роль для розвитку та формування всебічно розвиненої особистості відіграє застосування творів письменників-класиків, у першу чергу Т. Шевченка.

Методика вивчення синтаксису як частини граматики має певні надбання. Морфологія і синтаксис найповніше виявляють ознаки мови як цілісної системи. Під час вивчення синтаксичних одиниць ураховуються ознаки морфологічних категорій. Як зазначає А. Нікітіна¹, засоби кожного мовного рівня набувають повноти свого значення тільки в найменшій комунікативній одиниці (реченні), що є об'єктом вивчення синтаксису. Звідси його важлива роль у формуванні мовленнєвих умінь і навичок.

Основні засади методики вивчення синтаксису закладені в підручниках, методичних посібниках. В українській лінгводидактиці теоретичні засади навчання синтаксису розроблені вченими О. Біляєвим, В. Горяним, Н. Іваницькою, К. Плиско, Р. Христіаніною, М. Пентилюк та ін. Останнім часом вийшли українські публікації з методики синтаксису С. Карамана, О. Горошкіної, С. Омельчука, М. Кравець та інших учених.

У роботі над засвоєнням синтаксису можна виділити кілька напрямів, між якими існує тісний зв'язок:

1) практичні спостереження за синтаксичною будовою, інтонаційним оформленням речень; побудова різних за кількісною і

¹ Методика навчання української мови.../ за ред. М. Пентилюк. – К., 2006.

якісною характеристикою речень за поданим зразком та схемою;

2) формування уявлень про одиниці синтаксису – словосполучення, речення, зв'язне висловлювання (текст);

3) засвоєння структури речення і найважливіших синтаксичних понять: зв'язок між словами в реченні, граматична основа речення, головні й другорядні члени речення, однорідні члени речення; прості, складні, односкладні речення, їх види тощо. Засвоєння синтаксичної термінології;

4) поглиблення знань і вмінь із синтаксису під час опрацювання несинтаксичних тем (частин мови, лексики, фразеології, будови слова, словотворення та ін.);

5) формування вміння використовувати у власному мовленні різні речення за метою висловлювання, за інтонацією тощо. Формування пунктуаційних навичок;

6) застосування набутих знань і умінь з синтаксису у практиці зв'язного мовлення.

У методиці навчання синтаксису вправи з реченням ділять традиційно на аналітичні, якщо переважає аналіз готових речень, і синтетичні, які передбачають самостійне складання речень. Ці види вправ використовуються на різних етапах навчання. Найчастіше синтетичні вправи виконуються на основі аналітичних. Спочатку аналізують готове речення, а потім самостійно конструюють речення такої ж самої будови. Синтетичні вправи можуть виконуватись і без попередніх аналітичних, але обов'язково супроводжуються внутрішньою аналітичною роботою мислення, у процесі якої здійснюється контроль за правильністю побудови речень.

За ступенем самостійності й пізнавальної активності вправи з реченням діляться на три групи:

- 1) на основі зразка,
- 2) конструктивні,
- 3) творчі.

Вправи за зразком використовують на різних етапах навчання. Суть їх у тому, що учні спостерігають, аналізують речення, відтворюють їх інтонаційну будову і складають власні такої ж будови на основі наслідування зразків. Спостереження речень має велике значення для засвоєння граматичної будови мови, для розвитку мовлення. Граматичний аналіз може не проводитись, головне в тому, щоб відтворити зразок.

До *конструктивних* відносять вправи на побудову й перебудову речень. У ході їх виконання спираються на теоретичні знання. Мета конструктивних вправ – закріпити набуті знання на практиці. До них відносять:

1. Відновлення або побудова речень із розрізнених слів. Може бути декілька варіантів таких вправ:

- а) усі слова деформованого речення подаються в потрібній

формі,

б) деякі слова подаються в початковій формі,

в) усі слова подаються в початковій формі.

2. Поділ деформованого тексту на окремі речення. Таку роботу слід проводити, поступово її ускладнюючи добором деформованого тексту з більш поширеними реченнями.

3. Поступове розгортання (поширення) речень за допомогою запитань.

4. Поступове згортання (скорочення) речень. Такі вправи допомагають простежити, як речення втрачає виразність, усвідомити, до якої межі можливе скорочення.

5. Об'єднання кількох речень в одне з однорідними членами.

6. Складання речень з конкретними завданнями: з головних і другорядних членів, залежних від підмета або присудка; з двома і більше головними членами, з однорідними другорядними членами, з ускладненими конструкціями і т. п.

7. Складання речень за схемою. Схема може доповнюватись і видозмінюватись залежно від навчального матеріалу й мети заняття.

Творчі вправи передбачають повну самостійність виконання. Тому важливо сформулювати завдання так, щоб не сковувати творчої ініціативи учня. До таких вправ належить складання речень:

а) на задану тему,

б) за опорними словами і словосполученнями,

в) за сюжетним або ситуативним малюнком,

г) за порівняльними зворотами, фразеологізмами,

д) речень-запитань і речень-відповідей,

е) на основі власних спостережень,

є) складання різних варіантів речень про одне і те саме.

Оскільки вправи творчого характеру часто позбавлені творчих завдань, то їх виконанням важче керувати. Тому використовують різні види заохочень у формі творчого змагання. Творчі вправи слід проводити систематично й цілеспрямовано при підготовці до переказів і творів.

До вправ з реченням відносять і різні види синтаксичного розбору. Елементи синтаксичного аналізу включені в схеми морфологічного розбору: встановлюється залежність між словами за допомогою граматичних запитань, з'ясовується синтаксична роль слова в реченні.

Традиційно в методиці вивчення речень проводиться певна робота: засвоєння їх особливостей за складом граматичної основи. Необхідно показати на конкретних прикладах, що відсутність одного головного члена в односкладному реченні не впливає на розуміння смислу. Такі речення слід розглядати в контексті, звертати увагу на їх роль – називати стан, час дії, почуття,

ситуацію, місце та ін. Такий вид аналізу сприяє не тільки засвоєнню лінгвістичної теорії, а й виробленню комунікативних умінь та навичок. Розуміння стилістичної ролі комунікативних одиниць у конкретних текстах сприяє точному відбору видів речень, типів головних і другорядних членів речення для вираження власних думок.

Прагнення до ефективності в процесі оволодіння мовним матеріалом вимагає від учителя застосування таких форм навчальної діяльності, що сприяють активізації пізнавальної діяльності. До них відносимо види завдань, що зацікавлюють учнів, зближують процес навчання з життям, показують практичне застосування набутих знань. З огляду на це, великого значення набуває метод моделювання висловлювання. Він реалізується в ситуативних завданнях, що ґрунтуються на залежності висловлювання та його мовленнєвого оформлення від мовленнєвої ситуації. Розвиваючи в учнів уміння співвідносити зміст та форму висловлювань із мовленнєвою ситуацією, такі завдання дисциплінують мислення, формують уміння вибирати найдоцільніший варіант мовного матеріалу залежно від конкретної мовленнєвої ситуації.

Орфоепічне й інтонаційне оформлення для усного мовлення таке ж важливе й необхідне, як дотримання норм орфографії та пунктуації на письмі. Невміння чути і відтворювати у внутрішньому мовленні інтонацію, яка на письмі позначається розділовими знаками, є причиною втрат у сприйнятті змісту написаного, численних пунктуаційних помилок, невиразності, спрощеності творчих письмових робіт, уривчастості, непереконливості монологічного мовлення.

У полі зору вчителя повинна бути робота над усіма елементами інтонації (силою, напрямом, швидкістю, тембром). Учнів слід познайомити з функціями інтонації (граматичною, комунікативною, експресивною й модальною), виробити навички членування речень на синтагми.

У роботі над інтонацією важливо правильно поєднувати спостереження з тренуванням. Практичне засвоєння інтонаційних особливостей мови відбувається в процесі виконання вправ, мета яких – зосередити увагу на інтонаційних особливостях конструкцій, виробити вміння й навички вслухатись у своє й чуже мовлення. Робота проводиться в такій послідовності: відтворення інтонаційно правильного читання, прослуховування речення декілька разів у читанні різними учнями, зіставлення особливостей вимови, порівняння вимови того самого речення з різним логічним наголосом, читання певних конструкцій з дотриманням правильності всіх елементів інтонації, визначення на слух видів інтонації, виправлення неправильної інтонації речень у своєму й чужому мовленні, систематичне порівняння структури й інтонації,

розв'язання інтонаційних задач.

Інтонація питального речення вивчається в порівнянні з інтонацією розповідного речення. Необхідно дати уявлення про комунікативну функцію інтонації, поглибити розуміння граматичної функції на такому матеріалі, де інтонація є засобом розрізнення розповідних і питальних речень: *Знайти нову роботу.* (?).

Аналіз речень, різних за метою висловлювання (повідомити чи дізнатися) поєднується з інтонаційним аналізом. Для наочності зіставлення можна використати перезапис на стрічку останніх слів обох речень. Робиться висновок про підвищення голосу в кінці питального речення, виразно читаються питальні речення або складаються кілька речень на задану тему.

Під час вивчення граматичної основи речення велика увага приділяється інтонаційно-смісловому членуванню речення, виробляється вміння визначати й у вимові виділяти голосом (за допомогою паузи) синтагми. Для прикладів спочатку добирають речення, в яких межі синтагми збігаються з групою підмета і присудка. Роботу пов'язуємо із спостереженням над інтонацією, якій на письмі відповідає тире (підмет і присудок виражені іменниками).

Ці завдання можна доповнити такими вправами: читання речень у нешироких текстах, колективна робота над створенням невеликого зв'язного тексту за поданим початком, складання двох паралельних текстів за початковими реченнями, що мають однакову будову, але різні за актуальним членуванням, спостереження за інтонацією й порядком слів у невеликих зв'язних висловлюваннях. Опанування інтонаційними особливостями окремих речень пов'язане з роботою над інтонацією цілого тексту.

У результаті опрацювання навчального матеріалу слід сформулювати основні синтаксичні вміння й навички: визначати вид речення (просте, складне, двоскладне, односкладне тощо) та словосполучення, визначати особливості словосполучень і речень, доречно використовувати мовні засоби в процесі створення власних словосполучень і речень, редагувати тексти й речення, застосовувати знання із синтаксису в конкретних мовленнєвих ситуаціях та ін.

З цією метою на уроках української мови використовують багатий з мовного погляду синтаксичний матеріал, що допомагає усвідомити відомості про речення й словосполучення, а також підвищити загальний інтелектуальний рівень особистості. Тому на уроках буде доречним використання речень з творів Т. Шевченка. Пропонуємо для використання деякі вправи, створені на основі мовного матеріалу видатного письменника. Запропоновані вправи сприяють формуванню синтаксичних умінь розрізняти прості й складні, двоскладні та односкладні речення, види односкладних речень, знаходити граматичну основу тощо.

Вправа 1. *Випишіть спочатку складні, потім прості двоскладні, а потім прості односкладні речення. Підкресліть головні члени.*

1. У тієї Катерини хата на помості, із славного Запорозжя наїхали гості. 2. Разом повставали, коней посіддали, поїхали визволяти Катриного брата. 3. Поставлю хату і кімнату, садок-райочок насаджу. 4. В садочку, квітами повита, на пригорі собі стоїть, неначе дівчина, хатина. 5. Не хрестись, і не кленись, і не молись нікому в світі! 6. І день іде, і ніч іде. 7. Минули літа молодії, холодним вітром од надії уже повіяло. 8. Сиди ж один собі в кутку, не жди весни – святої долі! 9. Вона не зійде вже ніколи садочок твій позеленить. 10. Посиджу я і походжу в своїй маленькій благодаті. 11. Присняться діточки мені, веселая присниться мати. 12. Ні, я не буду спочивати, бо й ти приснишся. 13. Ой, зустрілась я за тими лозами та з чумацькими возами. 14. Поїхали запорожці вітер доганяти. 15. Мене по волі і неволі носило всюди.

Вправа 2. *Випишіть спочатку односкладні, а потім двоскладні речення. Підкресліть у них головні члени. Поясніть, чим відрізняються односкладні речення від двоскладних.*

1. Сидить ворона на могилі та з голоду криче. 2. Тяжко з ними жити! 3. Треба миром, громадою обух сталить... 4. І колихала, і співала, і чари діяла... 5. Тече вода в синє море, та не витікає. 6. Посадили над козаком явір та калину, а в головах у дівчини червону калину. 7. Розбивши вітер чорні хмари ліг біля моря одпочить. 8. На розпутті кобзар сидить та на кобзі грає. 9. Людей не чуть, не знать і сліду людської страшної ноги. 10. Де мені схватись?

Вправа 3. *Роздивіться таблицю і усно дайте відповіді на запитання:*

Які виділяють види односкладних речень? Назвіть їхні особливості.

Випишіть односкладні речення з творів Т. Шевченка.

Види речень	Приклади
1. Означено-особові	1. В далекій дорозі найду або долю, або за Дніпром ляжу головою...
2. Неозначено-особові	2. А Ився спитали .
3. Узагальнено-особові	3. Та про долю чужим не розкажеш .
4. Безособові	4. На улиці невесело .
5. Номінативні	5. Туман, туман долиною.
6. Інфінітивні	6. Того ж батька, такі ж діти – жити б та брататься!
7. Вокативні	7. « Любий мій Іване! Серце моє коханє! »

Вправа 4. *Спишіть. Підкресліть граматичну основу в наведених реченнях. Визначте вид складних речень.*

1. Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива, додолу верби гне високі, горами хвилю підійма. 2. Ще треті півні не співали, ніхто нігде не гомонів, сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів. 3. Така її доля... 4. В таку добу під горою, біля того гаю, що чорніє над водою, щось біле блукає. 5. А тим часом із діброви козак виїжджає, під ним коник вороненький насилу ступає. 6. Ідуть дівчата в поле жати та, знай, співають ідучи. 7. Сидить козак на тім боці, грає синє море. 8. Роботящим умам, роботящим рукам перелогі орать. 9. А журавлі летять собі додому ключами. 10. Защебетав соловейко – пішла луна гаєм.

Вправа 5. *Прочитайте речення. Знайдіть граматичну основу. Складіть схеми складних речень.*

1. Тече вода в синє море, та не витікає; шука козак свою долю, а долі немає. 2. Плаче козак – шляхи биті заросли тернами. 3. На чужині не ті люди – тяжко з ними жити! 4. Встає хмара з-за Лиману, а другая з поля, зажурилась Україна – така її доля! 5. Грає козак, виспіває, вимовля словами, як москалі, орда, ляхи бились з козаками. 6. Літа мої молодії марно пропадають, очі плачуть, чорні брови од вітру линияють. 7. Пішов козак, сумуючи, нікого не кинув. 8. Була колись гетьманщина, та вже не вернеться!.. 9. Сонце гріє, вітер віє з поля на долину, над водою гне з вербою червону калину. 10. Умовк кобзар, сумуючи: щось руки не грають.

Вправа 6. *Уявіть себе вчителем. Поясніть учням тему «Складносурядні речення», використовуючи наведені приклади. Чи всі наведені речення складносурядні?*

1. По діброві вітер висє, гуляє по полю, край дороги гне тополю до самого долу. 2. Стан високий, лист широкий марне зеленіє. 3. Защебече соловейко в лузі на калині, заспіває козаченько, ходя по долині. 4. Б'ють пороги; місяць сходить, як і перше сходив... 5. Нема Січі, пропав і той, хто всім верховодив! 6. Тече вода в синє море, та не витікає; шука козак свою долю, а долі немає. 7. Сидить козак на тім боці, грає синє море. 8. Ще треті півні не співали, ніхто нігде не гомонів, сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів. 9. Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива, додолу верби гне високі, горами хвилю підійма. 10. Заросли шляхи тернами на тую країну, мабуть, я її навіки, навіки покинув.

Вправа 7. *Прочитайте речення. Знайдіть серед них прості та складні. Намалюйте схеми до речень.*

1. Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина. 2. Любо, любо стало, пташечка зраділа і защебетала. 3. У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з

своїм дитяточком малим. 4. На Великдень на соломі против сонця діти грались собі крашанками та й стали хвалитись обновами. 5. Тепер їй любо, любо жити. 6. Якого ж ми раю у Бога благаєм? 7. Маю серце широкее – ні з ким поділити! 8. Мені здається, що це я, що це ж та молодість моя. 9. І золотої й дорогої мені, щоб знали ви, не жаль моєї долі молодої. 10. Та вже ж нехай хоч розіпнуть, а я без віршів не улежу.

Вправа 8. Розгляньте алгоритм односкладного речення. Проаналізуйте за ним наведені речення.

1. Чого ж мені його шкода, чого його жаль? 2. Погуляю понад морем та розважу своє горе, та Україну згадаю, та пісеньку заспіваю. 3. Туман, туман долиною. 4. Молитись Богу та за ралом спотикатись. 5. Самому чудно. 6. А де ж дітись? Що діяти і як почать? 7. Мені тринадцятий минало.

Алгоритм «Односкладне речення»

1. Чи має аналізоване речення два головних члени?

Так. ← → Ні.

Двоскладне речення різного типу

2 Чи виражений головний член речення формою іменника в називному відмінку однини?

Так. ← → Ні.

Називне речення

3 Чи можна підставити підмет (у формі називного відмінка)?

Ні. ← → Так.

Безособове речення

4 Чи вказує форма дієслова (головного члена) на конкретну особу?

Так. ← → Ні.

Означено-особове

5. Чи відноситься дія головного члена до будь-якої або неозначеної дії особи?

Так. ← → Ні.

Узагальнено-особове речення

6. Чи виражений головний член Неозначено-особове речення незалежним інфінітивом?

Так.

Інфінітивне речення.

Вправа 9. Прочитайте речення. Знайдіть у них звертання, поясніть постановку розділових знаків. Чи є в наведених реченнях порівняння? Поясніть, як вони виділяються усно і на письмі.

1. Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою. 2. Думи мої, думи мої, ви мої єдині, не кидайте хоч ви мене при лихій годині. 3. Село! І серце одпочине: село на нашій Україні – неначе писанка, село. 4. Зоре моя! Мій друже єдиний! І хто знає, що діється в нас на Україні? 5. Красо моя молодая, горенько з тобою! 6. Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою. 7. Прилітайте ж, мої любі, тихими речами, привітаю вас, як діток, і заплачу з вами. 8. Місяцю мій ясний! З високого неба сховайся за гору, бо світу не треба. 9. А Оксана, як голубка, головоньку схилить: «Серце моє, доле моя! Соколе мій милий!» 10. Думи мої, думи мої, лихо мені з вами! Нащо стали на папері сумними рядками?

Вправа 10. Прочитайте речення. Спишіть. Підкресліть граматичну основу (підмет і присудок). Вкажіть вид речення (просте чи складне, односкладне чи двоскладне, поширене чи непоширене).

1. Попрошалося ясне сонце з чорною землею, виступає круглий місяць з сестрою зорею. 2. Не гріє сонце на чужині. 3. Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє. 4. Я пас ягнята за селом. 5. Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає. 6. А над самою водою верба похилилась. 7. Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть. 8. Гомоніла Україна, довго гомоніла, довго-довго кров степами текла-червоніла. 9. Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою, пливе човен по Дунаю один за водою. 10. Поплив човен в синє море, а воно заграло, погралися гори-хвилі – і скіпок не стало.

У процесі виконання запропонованих та подібних вправ важливо доповнювати розповідь учителя відомостями з української літератури (твір письменника, історія написання тощо). Такий підхід сприятиме розвитку міжпредметних зв'язків, сформує цілісне уявлення про творчість видатного письменника-класика.

Наведені вправи є лише невеликою частиною того навчального матеріалу, на який може спертись учитель у своїй роботі. Речення з творів письменника можна використовувати під час виконання інших синтаксичних завдань (наприклад, для засвоєння прямої мови, вставних конструкцій, однорідних членів речення тощо). Мовний матеріал творів Т. Шевченка може знадобитися й для формування лексичних, морфологічних, словотвірних умінь та навичок, для роботи з розвитку зв'язного мовлення.

Література

Пентилюк М. І. та ін.: Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах. – К. : Ленвіт, 2005. – 400 с.

Плисько К. М.: Організація навчання синтаксису в середній школі. – Харків, 1996. – 240 с.

Плисько К. М.: Теорія і методика навчання української мови в середній школі. – Харків : ХДПУ, 2003. – 114 с.

Христіанінова, Р. О. Просте речення в шкільному курсі української мови. – К., 1991. – 144 с.

Шевченко Т. Кобзар. – К., : Просвіта, 2006. – 344 с.

Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. – К., : Академія, 2004. – 406 с.

Лариса Шевцова

Формирование синтаксических умений и навыков (на основе произведений Т. Шевченко)

Статья посвящена важным вопросам изучения синтаксиса на основе произведений Т. Г. Шевченко. В статье говорится об основных направлениях в изучении синтаксиса, о синтаксических упражнениях, рассматривается интонационное членение предложения.

Ключевые слова: *критерии синтаксических упражнений, экстралингвистическая информация, стимуляция познавательной активности, создание обучающих ситуаций.*

Larisa Shevtsova

The Formation of Syntactical Abilities and Skills (based on Shevchenko's works)

The article explains the importance of the acquisition of syntactic standards which formulate the communicative and stylistic Competence of the Students of language disciplines.

Key words: *criteria of syntactic exercises, systems approach, extralinguistic information, stimulation of students' cognitive activity, simulating pedagogical situations.*